

**JÁN KOLLÁR ÉS A PESTI SZLOVÁK EVANGÉLIKUSOK
ASSZIMILÁCIÓJÁNAK PROBLÉMÁJA A 19. SZÁZAD HÚSZAS ÉVEIBEN**

Ján Kollár életútját végigkísérő monográfiával, mely kísérletet tenne Pesten eltöltött harminc évének bemutatására is, még nem szolgált a tudomány. Nem csoda, ha a Kollár életműve iránt érdeklődő kutató számára felvetődik a kérdés, létezik-e egyáltalán autentikus Kollár-kép. Ján Kollár mintha mindenhol csak lábjegyzetként, jobb esetben az eszme- és irodalomtörténet egy fejezeteként szerepelne, akit a korszak interpretálása során nem lehet csupán egyetlen közép-európai nemzet történelmébe beilleszteni. Az eszme- és az irodalomtörténet területén viszont annyira meghatározó életműve, hogy kikerülni sem lehet. A Kollár-kutatás terén érzékelhető hiányosságok között a nemzetállami szemlélet, az adaptációs probléma látszik a legnagyobbak. A nemzetben való gondolkodás legszomorúbb következményeként azok a személyek maradtak ki a nemzeti panoptikumokból, illetve átértelmezve kerültek be oda, akik a nemzeti kultúrák határán tevékenykedve hitelesebb képét adják a kornak, mint a nagy nemzeti mintaképek.¹ Kollár életműve éppen multikulturális kötődései miatt ellenállt mind a historizálására, mind a kiradírozására törekvő kísérleteknek.

Ján Kollár költői fő műve, a Slávy dcéra című epikus szonettciklus, melynek újabb kiadásait minden esetben átdolgozta. Az irodalomtörténeti Kollár-kutatások hiányossága e téren is megmutatkozik. Az összefoglaló és monografikus munkákban csak jelzésértékűen villan fel az a háttér, ami miatt a kezdeti németellenesség mellett, a későbbi változatokban a Slávy dcéra egyre erőteljesebben a magyarok ellen irányult. Ez összefüggésbe hozható azzal, hogy Kollár személyes élményei közvetlenül megjelentek irodalmi munkásságában. A mitikus és történelmi személyiségek mellett nemcsak kora meghatározó alakjait, hanem a történelem szempontjából olykor jelentéktelennek tűnő személyes barátait, illetve ellenségeit is szerepelteti Slávy dcérájában. Ahogy az újabb kiadások folyamán szaporodik a kortársak száma a két utolsó énekben – melyek a szláv mennyszájba és pokolba kalauzolják el az olvasót –, oly mértékben válik uralkodó hangulati elemmé a magyarokkal szembeni averzió. A folyamat azonban fordítva is érvényes. Ahogy megjelentek a Slávy dcérában a magyarelles megnyilvánulások, úgy váltak a kezdeti méltató visszhangok elutasítóvá. S mivel a kritikák Kollár túlzásait hangsúlyozták, a magyar közvéleményben a Slávy dcéra mint a szláv gyűlölet terjesztője, s a ruszofil pánszlávizmus programja jelent meg.

Ján Kollár magyarthoni hazafiságát hangsúlyozva utasította vissza a prédikációiban és főként a Slávy dcérában megfogalmazott gondolatokból kiinduló vádak, melyeknek a sajtóban és a mindennapi életben is gyakran került keresztútjába.² Az 1830-as és főleg a 40-es évek nyelvi harcai során a magyar mozgalom már kialakult érvrendszerrel támasztotta alá nemzeti igényeit és utasította vissza a szláv nemzeti értelmiség alternatív programjait. Ezekben a vitákban gyakran találkozhatunk a sztereotíp gondolkodás jellemzőivel, amit rendszerint indulatos, expresszív kifejezőmód színezt. Az 1810-es évek legvégén, amikor Kollár Pesten megkezdte kápláni működését, a nemzeti nyelvek még papírizú és kabinet jellegű, bár lelkes művelőinek köszönhetően túldimenzionált propagálásáról van szó. Ebben a kezdeti szakaszban is már egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nyelvi-nemzeti választóvonalak mentén zajló szlovák–magyar szekularizáció szétfeszíti a városi polgárság és bizo-

nyos egyházi szervezetek keretében az előző századokban kialakult, a különböző magyarhoni etnikumok képviselőjére szolgáló alternatív és paritásos rendszer határait.³ A megnövekedett társadalmi mobilitás nyomását a régi, provinciális közösségek tartós, ám merev keretei már nem bírták feltartani. Az etnikai településterület hegyvidéki kis falvaiból egyre nagyobb számban kiáramló, a Duna-medence nagyobb városaiban, illetve vonzáskörzetükben egyrészt leteleplő, másrészt ideényjellegű munkát vállaló szlovákok többnyire védtelenek voltak az asszimilációs kihívásokkal szemben. A nyelvi és a kulturális környezet sem ösztönözte őket identitásuk megtartására. Bár az asszimilálódás elsősorban a mobil értelmiségi rétegeket jellemezte, ebből a társadalmi csoportból érkeztek az első nemzetvédő programok is. Az elmagyarosodó szlovák értelmiségiek jelentős része gyakran a magyarhoni német kultúra átkapcsoló állomásán keresztül jutott el a magyar nemzeti mozgalom lelkes támogatóiáig. A multikulturális kapcsolatok szempontjából ennek azért volt jelentősége, mert a szlovák etnikum használta nyelvjárásokat ismerve, ők közvetítették és interpretálták a szláv nemzetépítők nézeteit és igényeit a magyar közvélemény számára.

A szlovák szakirodalom nem kezeli a szlovákok identitásváltásának vizsgálatát kiemelt területként – a rendszerint erőszakosnak jellemzett magyarosítás témakörébe sorolja be, ami lényegében azt jelenti, hogy az elmagyarosodó szlovákok és általában az elmagyarosodás jelensége háttérbe szorul a szlovák nemzeti törekvéseket reprezentáló személyek és programok mögött. Kivételnek számít Tibor Pichler, aki a szlovák tudományban szokatlan, rebellis gondolatot fogalmazott meg 1998-ban megjelent, *Nemzetépítők és polgárok: a 19. századi szlovák politikai gondolkodás* című könyvében: „Az (össz)magyarhoni társadalom keretében és nem magyar lakosságú területein magyarónok (asszimilánsok) és nacionalisták versengtek egymással. Mindkét csoport ugyanabból a nyelvi közösségből származott, de eltérő álláspontot foglaltak el a hivatalos nacionalizmussal szemben.”⁴ Egyértelműen kimutatható, hogy ez a „versengés” volt az egyik legerősebb tényező a kollári életművet meghatározó hatások közül.

Ján Kollár a hagyományos etnokulturális kapcsolatrendszer felbomlását fokozottan élte meg Pesten, abban a városban, amely modellje és jelentős mértékben formálója volt a polgári és nemzeti folyamatoknak. Evangélikus káplánként, majd lelkészként életének legjelentősebb és legtermékenyebb harminc évét töltötte Pesten. Sziklay László, Fried István, Podhradszky György és Cselovszky Ferenc tanulmányai, melyek Ján Kollár pesti magyar kapcsolatait és a magyar mozgalomhoz való viszonyát tárták fel, jelentősen árnyalták az eszmei és irodalmi vonatkozásokra koncentráló hagyományos Kollár-képet.⁵ Ez idáig azonban kevés kísérlet történt a pesti evangélikus pap egyházi tevékenységének feltérképezésére. A pest-budai evangélikus egyházban zajló konkrét eseményekre reagáló prédikációk és különösen a gyászbeszédek történeti vonatkozásaikkal a pesti evangélikus szlovákok életét és Ján Kollár identitását illetően egyaránt fontos adalékokat kínálnak. Erre maga Kollár is utal prédikáció gyűjteményének I. kötetében, a bevezetőben: „Aki ezeket a prédikációkat minden részletében meg akarja érteni, és róluk igaz módon ítélni, annak bele kell helyeznie magát abba a kis világba és azokba a körülményekbe, ahol megszülettek, mert azok nagyrészt a hely termései; azok tartalmazzák bizonyos értelemben annak az egyháznak a belső történetét, melyben tartattak.”⁶ Kollár egyházi tevékenységének mozgórugóit és fróji munkásságának motivációit a pesti evangélikus egyházban átélte több mint 13 éves vita jelentette, melynek Kollár mindvégig a középpontjában állt.

A személyét érintő, anyagi okok által generált konfliktussorozatnak, az egyesített evangélikus gyülekezeten belüli szlovák–német, majd szlovák–magyar ellentét jegyében vitathatatlanul nyelvi-nemzeti jellege volt. Az 1819-től 1834-ig tartó, számtalan kisebb-nagyobb összecsapással tarkított vita alapkérdése éppen Kollár jogállására vonatkozott: a pesti szlovák ajkú hívek jogosan tartanak-e igényt rendes prédikátorra, avagy elégedjenek meg a segédlekésszel? A konfliktus fokozatosan kiszélesedett, majd a nyelvi és szervezeti differenciálódást érintő újabb elemekkel kibővülve annyira elmérgesedett, hogy a kezdetben a pesti gyülekezet belső ellentétének látszó ügy – a folyamatos feljelentések és fellebbezések révén – a legfelsőbb fórumig is eljutott. A vitát lezáró 1833. február 7-i uralkodói rendelkezés törvényesítette a pesti evangélikus hitközség nyelvi elkülönülését, ami a pesti evangélikus egyházon belül a biblikus cseh nyelvű istentisztelet és oktatás jogos igényének, valamint a szlovák lelkesítő intézmény szükséges voltának elismerését jelentette.

A vita rekonstruálásához elengedhetetlen forráscsoportot őriz az Evangélikus Országos Levéltár. Soltész János iratanyaga a Pesti Szlovák Egyház gyűjteményben található, a 104. és 106. dobozban. Soltész János a vármegye táblabíróságán volt ügyvéd, és Kollár legaktívabb hívei között tartotta őt számon.⁷ A szlovák gyülekezet jegyzőjeként feladatai közé tartozott a német és szlovák tagok közötti per levezetésének lebonyolítása. A hagyatékban található hivatalos okiratok elenyésző száma arra utal, hogy ezeket a szlovák gyülekezet levéltárában őrizték.⁸ A Soltész-archívumban magyar, biblikus cseh, latin és német nyelvű, különböző egyházi és világi fórumokhoz címzett szlovák beadványok, deklarációk piszkozatai, a szlovák tagok részére érkezett végzések és a német fél véleményét és panaszait összefoglaló levelek másolatai, olykor eredeti példányai maradtak fenn.

A Soltész iratgyűjteményben található források közül azokat válogattam ki, amelyek választ adhatnak arra a kérdésre, hogy Kollár és hívei valóban magyar–szlovák szövetséget terveztek-e a német egyháztagokkal szemben. Erre a lehetőségre Fried István hívta fel a magyar tudomány figyelmét „Ján Kollár magyar környezetben” című tanulmányában: „A magam részéről az 1820-as, 1830-as esztendők fordulójának eseménytörténetéből ragadtam ki a Kollárral kapcsolatos részleteket. Igaz, itt is előtérben áll a nemzeti szervezés feladata, a magyarosítónak minősített kezdeményezéseknek Kollár erőteljes ellenfele, pest-budai léte azonban nem csupán önfeláldozóan vállalt küldetésstudatával határozható meg: a pesti evangélikus egyházközségen belül a német ajkú többséggel szembeni szlovák–magyar összefogásról gondolkodott.”⁹ Ezt az elméletet Fried István 1971-ben megjelent szlovák nyelvű tanulmányában fogalmazta meg. Igazolásként az említett Soltész-archívum néhány iratát hozza, az 1820-as, 1827-es és 1828-as évekből. Ezekben magyarul és latinul olvasható a tót-magyar eklézsia, illetve a humillimi servi ecclesiae... Pestano-Budensiae Hungaro-Slavicae Commembra, illetve a Coetus slavico-hungaricus ecclesiae elnevezés. Mindez Fried István szerint elégségesnek látszik annak megállapítására, hogy Kollár a németekkel való vitájában a magyarokkal tervezett szövetséget. A helyzetet ugyan bonyolítja, ahogy Fried István is megjegyzi, hogy más dokumentumokban a szlovákok a német–magyar egyházra panaszkodtak.¹⁰ Ennek ellenére is úgy véli a szerző, hogy „1820-ban Kollár agitációja és lemondással való fenyegetőzése következtében erős jelei voltak a szlovák–magyar szövetségnek”.¹¹ Fried István tehát egyrészt azt állítja, hogy létezett egyfajta szövetség megteremtésére irányuló kísérlet, másrészt, hogy ennek az együttműködésnek Kollár volt a kezdeményezője.

Elgondolkodtató azonban, hogy Kollár írásaiban és magánlevelezésében még hasonló törekvésről sem tett említést. Sőt, a biblikus cseh nyelvű iratokon ilyen elnevezés sehol sem olvasható. Az elhallgatásra magyarázatot adhatnának az 1820-as évek második felének eseményei, amikor a politikai közéletben és a sajtóban is egyre érezhetőbbé vált a magyar mozgalom lendülete. A kulturális sajátosságai fenntartásáért harcoló pesti evangélikus szlovákok számára ekkor válhatott nyilvánvalóvá, hogy ez a kezdeményezés vakvágány volt. A 1830-as és 1840-es évek nyelvi küzdelmeinek fényében, mely az evangélikus egyházon belül az uniótervbe torkollott, pedig biztosan kijelenthető, hogy a magyar egyháztagok sem szívesen ápolták volna egy szlovák–magyar összefogás hagyományát. Ha megfogalmazódott is a szövetségre irányuló elképzelés, főleg a 19. század második évtizedének első felében, még nem lehetett gyakorlati jelentősége, hiszen a magyar egyháztagok száma ekkor pár tucatra ha rúghatott, tehát szerepük és befolyásuk is jelentéktelennek számított.¹² A felvázolt gondolatmenet még nem ad magyarázatot arra, hogy a későbbi fejlemények ellenére miért használták a szlovák egyháztagok a „tót-magyar” elnevezést.

A magyar–szlovák szövetség kérdését új megvilágításba helyezi, ha összekapcsoljuk a magyarosodás és németesedés folyamatával. Egyrészt tény, hogy az evangélikus egyház tagjainak túlnyomó többsége német vagy szlovák származású volt. A magyarok kisebbséget alkottak az evangélikus egyházon belül, és számbeli gyarapodásukat éppen az asszimiláció folyamata segítette elő. Ez a folyamat az 1820-as években még kezdeti szakaszánál tartott. A Pestet körülölelő települések evangélikus gyülekezetei még többnyire szlovák többségűek voltak. 1793-as adatok szerint a Pest megyei szeniorátus 21 evangélikus gyülekezetéből 15 teljesen szlovák volt.¹³ A folyamatosan délre települő szlovákok miatt még az a panasz is elhangzott, hogy eltótosítják a Duna és Tisza belső medencéjének evangélikus egyházait: „Az még nem történt meg, Magyarok vagy Németek a tótokat elnyomták volna. Ellenkezője annál inkább. Hiszen az eredetileg magyar és német aug. ev. eklézsia, mely előtte Magyar és Német volt, most egészen eltótosodott és a Tiszai Superintendentiában csak 4, a Bányaiban 3 magyar eklézsia vagyon.”¹⁴ A református–evangélikus unió tervének is ez volt az egyik, több esetben is megfogalmazott oka.

Szintén tény, hogy a magyarosodást siettető törekvések kezdeményezői és támogatói között nagyszámú evangélikus asszimiláns volt. Zay Károly például, akinek neve a fent említett uniós törekvésekkel forrt össze, Gašpar Fejérpataky-Belopotocký (könyvkiadó, színházszervező, a Tatrín társalapítója) önéletírása szerint 1847-ben még családi körben is használta a szlovák nyelvet.¹⁵ Thaisz András szerkesztő személye még közelebb visz minket a pesti gyülekezethez, hiszen egyházi ügyekben több esetben is ellentétbe került Kollárral.¹⁶ A gömői papcsaládból származó lapszerkesztő 1825-ben, a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkében pontokba szedve sorolta fel a „magyarosítók tízparancsolatát”, melyek között ilyenek szerepelnek: „Szivassuk be az annyok’ tejjével gyermekeinkbe a’ magyar nyelvet (...) idegen nyelvre tsak akkor tanítassuk gyermekeinket, midőn már a’ Nemzeti nyelvet tökéletesen tudják,’s nem félhetni többé, hogy elkortsosodjanak.”¹⁷ A szlovák identitás megteremtéséért küzdők szemében Thaisz volt a nemzetüket elhagyó szlovákok modellje, nem véletlenül sorolta őt Kollár a szláv pokolba a Slávy dcéranban.¹⁸ Az asszimiláció kérdésében Kollár mint pap is érdekelve volt. Prédikációiban gyakran panaszkodott az elnemzetietlenedőkre, és óvta híveit attól, hogy nyelvüket szégyelljék és elfelejtsék: „Ne kövessétek soha azon vigasztalódók példáját, akik úgy vélik,

hogy rögtön nagyobb urak lesznek, ha nyelvüket gyorsan elfelejtik, és idegennel kezdenek hencegni.”¹⁹

A pesti evangélikus szlovák hívek elmagyarosodása, illetve elnémetesedése összetett folyamat volt. A pest-budai evangélikus közösség vagyoniilag és személyében is tekintélyesebb tagjai, akiknek aktivitásán és anyagi áldozatvállalásán nyugodott a gyülekezet működése, kivétel nélkül többnyelvűek voltak. A többnyelvűség azonban a hívek nagy részére jellemző volt. Konkrétan ez azt jelentette, hogy a kulturális-etnikai jellegű ellentétek nemcsak nyelvi és szervezeti elkülönült, saját nyelvi és liturgikus hagyományokat ápoló csoportok között alakultak ki, hanem a csoportokon belül is. Kollár egyházi tevékenységének egyik legmarkánsabb eleme éppen erre a problémára irányult: minden eszközt igyekezett felhasználni annak érdekében, hogy a biblikus cseh nyelvű istentiszteleteket látogató hívekből nyelvi és identitás szempontjából homogén csoportot hozzon létre. Az ellentéteknek a szlovák közösségen kívülre szorítása egyben azt is biztosíthatta, hogy a pest-budai gyülekezetben zajló nyelvi viszályok ellenére is hivatalában maradhasson.

Úgy gondolom, az ismertetett asszimilációs problémákat figyelembe kell venni a pesti szlovák és magyar evangélikus egyháztagok viszonyának értelmezésekor. Ezért az identitásváltás folyamatát szem előtt tartva térek rá a Fried István által felhasznált források részletesebb ismertetésére. A Soltész archívumában fellelhető források, melyekre Fried István hivatkozik, első olvasatra mintha a szövetség teóriáját erősítenék meg. Ha elenyésző számban is, de előfordult, hogy a szlovák tagok magyar nyelvű beadvánnyal fordultak a partikuláris, szeniorális és generális konventekhez, illetve az egyházi vagy világi hatóság által kiküldött deputációkhoz. Amennyiben a szlovák törekvések kezdeti szakaszát Kollár érkezésétől számítjuk, ahogy ez elfogadott a szakirodalomban, az első ilyen dokumentum igen korai időből, 1820. január elejéről származik.²⁰ Ezt a forrást azonban nem tekinthetjük önmagában, mivel egy dokumentumcsoport részét képezi. A magyar nyelvű beadvánnyal szinte egy időben készült egy biblikus cseh nyelvű is. Három fogalmazványa is fennmaradt, melyek közül az egyik bizonyosan Ján Dohnány (Dohnányi János), a szlovák tagok 1825 decemberében megválasztott inspektorának kezétől származik. Dolgozatom témájának szempontjából a magyar és a biblikus cseh nyelvű változat tartalma számos hasonló elem mellett inkább a különbségekkel jellemezhető. „Ezen pest-budai augsburgi evangélikus hitvallású egyház szlovák társtagjai” 1820. január 22. előtt terjesztették elő kérvényüket a pest-budai egyház konventjéhez.²¹ Kéréseiket, melyek egyike sem érintette személyesen Kollárt, hat pontban foglalták össze. Az első négy pont a szlovák nyelvű istentiszteletek, a temetés és az úrvacsora liturgiájával foglalkozott, elsősorban azt kérve, hogy „a szlovák istentiszteletek úgy tartassanak, ahogy az egész magyarhoni országunk²² más evangélikus eklézsiáiban régi időktől fogva tartott és fennmaradt.” Az ötödik és a hatodik pontban a gyülekezet szlovák tagjai gyermekeik vallási és iskolai nevelésével kapcsolatos elvárásaikat fogalmazták meg. Egyrészt a nyári istentiszteletek után, a szlovák pap által tartandó katekizáció iránt, másrészt olyan kántori és orgonista feladatot is ellátó külön szlovák iskolai tanítóra tartottak igényt, aki a magyar és a német nyelvet is ismeri. Az utolsó feltételt azzal a céllal terjesztették elő, hogy gyerekeik ne csak hittani kérdésekben, hanem a német és a magyar nyelv ismeretében is fejlődjenek.²³ A szlovák tagok tehát már közvetlenül Kollár hivatalba lépése után határozott programmal fordultak a konventhez, ami feltételezi, hogy problémáik és igényeik megfogalmazására saját gyűléseket tartottak.

A magyar nyelvű forrás ezt a feltételezést igazolja. A fogalmazvány a „köz fő gyülekezetet” (tehát a hivatalos, egyesített gyülekezet) vezetőit tudósítja a, Pesti Evangelica Ágostai Vallást követő Tót-Magyar Eklesia” gyűléséről, melyet 1820. január 6-án tartottak.²⁴ A magyar fogalmazvány tartalma 1820-ban még nem utal arra, hogy megosztottság lenne a szlovák közösségen belül, más szempontból azonban van jelentősége. A beadványból kiderül, hogy a „Tót-Magyar” tagoknak a liturgiai kérdések rendezésénél átfogóbb jellegű terveik voltak, melyek az érdekérvényesítési és önállósulási törekvések intézményes kereteit is érintették. A biblikus cseh nyelvű kérelemben is említett szlovák tanítói státusról megtudhatjuk, hogy generális konventhez már előzőleg beadtak egy kérvényt, melyben egy második, elsősorban szlovák feladatokat ellátó kántor szükségességét hangsúlyozták. A konvent nem zárkózott el ettől az igénytől, de csak azzal a feltétellel adta beleegyezését, ha a kérelmezők az új kántor fizetéséből évi 200 Ft-ot a maguk erejéből fundálnak. Ezután a „Tót-Magyar” egyháztagok január 6-i gyűlésükön újra tárgyalták az ügyet, és úgy határoztak, hogy a második kántorra ilyen feltételek mellett is igényt tartanak.

Az önállóság, illetve ekkor még inkább csak az érdekképviselet intézményes hátterének megteremtésére irányuló törekvésként a szlovák–magyar tagok gyűlésükön két egyháztagot választottak meg a „tót-magyar nyelven előadandó” istentiszteletek felvigyázására.²⁵ Az új funkciókhoz rendelt kötelezettségek közül kettő érdemel említést: részt kellett venniük a konventeken, s felelőséggel tartoztak határozatainak végrehajtásáért, és a helyi szlovák gyűlésen hozott végzések, valamint a jövőben ugyanazon fórumon elhatározott intézkedések teljesülését illetően is felelőséggel tartoztak. Nem kevésbé fontos, bár még távoli cél volt az a szándéknyilatkozat, mely szerint a közgyűléshez folyamodó egyháztagok már ekkor tervbe vették egy saját parókiális és iskolaépület felépítéséhez.

A magyar nyelvű beadvány tartalma megerősíti azt a megállapítást, hogy a pesti evangélikus gyülekezet szlovák tagjai már az 1820-as évek legelején határozott programmal rendelkeztek egyházi érdekeik érvényesítését illetően. Ez megkérdőjelezi azt a feltételezést, hogy egyedül a pár hónapja Pesten tartózkodó, tapasztalatlan Kollár érdemének tarthatjuk-e a szlovák hívek aktivizálódását, beleértve akár a Fried István által felvetett szövetség kérdését is. Másrészt az is kiolvasható belőlük, hogy valamilyen megosztottság létezett a közösségben. Erre leginkább a „tót-magyar nyelven” kifejezés utal, ami szerintem olyan értelmezési kérdéseket vet fel, melyek jobban jellemezhetők a szlovák iskola ügyében megfogalmazott, két forrás ismertetése során.

A pesti egyházi vezetés engedélyének megszerzése volt az első lépés a szlovák iskola megalapításához. A hivatalosan betervezett szlovák igény jogosságát a konvent ugyan elismerte, de azzal a feltétellel, hogy az iskola felállításának anyagi alapjairól a szülőknek maguknak kell gondoskodniuk. A gyűjtés, melyhez nemcsak külföldi evangélikusok, hanem más hitvallású adományozók is hozzájárultak, eredményesnek bizonyult, és a szlovák iskolában, egyelőre csak bérelt épületben, megkezdődhetett az oktatás. A szlovák iskola működését biztosító alapítvány további támogatásra szorult. A pesti gyülekezet szlovák tagjai ezért adakozásra szólították fel hittársaikat. A gyűjtés egyik eszköze röplapok terjesztése volt az egyháztagok között. A Soltész-iratgyűjtemény iratai között található meg az erre a célra szolgáló felhívás.

A felhívás két példányban maradt fenn, az egyik magyarul, a másik biblikus cseh nyelven. A szövegből nem derül ki egyértelműen, de feltételezésem szerint a biblikus cseh verzió az eredeti, a magyar változat a fordítás.²⁶ A röplap szövege tám-

pontot nyújt ahhoz, hogy pontosabban értelmezzük a már említett „tót-magyar nyelven” kifejezést és a magyar nyelvű szövegekben használt „tót-magyar eklézsia” elnevezést. A „tót-magyar” nyelv kifejezés mai fogalmaink alapján értelmezhetetlennek tűnik. A problémára a szlovák iskola támogatására felszólító felhívás biblikus cseh változata kínál megoldást. Ebben a következő mondat szerepel: „...který gegj důležitost y wznal ale s tjm oswědčenjm aby se o prwnj základ sskoly slovensko-uherské sami rodičowé postarali.” Mindez magyar fordításban így hangzik: „... amely (a konvent) elismerte annak fontosságát (a kérését – M.L.), de azzal a kijelentéssel, hogy a szlovák–magyar iskola első alapjairól maguk a szülők gondoskodjanak.” A korabeli fordító ugyanazzal a problémával szembesült, mint a szöveg mai interpretálója. A biblikus cseh slowensko-uherský ugyanis lefordíthatatlan. Reformkori jelentése leginkább a tót-magyarhoni kifejezéssel adható vissza. Olyan magyarhoni iskoláról van tehát szó, melyben az evangélikus szlovákok irodalmi nyelve, a biblikus cseh a tanítási nyelv. Magyar fordításban ez a multikulturális összetettség leegyszerűsödik, és a „magyar” jelzővel etnikai-nyelvi jelleget kap. Hasonló módon „tót-magyarhoniaként” értelmezhető a tót-magyar nyelv kifejezés is. Kérdéses marad azonban, miért kellett ezt az uherskýt kihangsúlyozni. Egyrészt a szlovák magyarhoniság természetes és organikus identitás volt, mely ugyan a reformkorban kezdett felbomlani, de az egész 19. század során jelentős, bár a történelemtudományban ritkán hangsúlyozott jellemzője maradt a szlovák kultúrának. Másrészt a szlovák értelmiség emancipációs küzdelmei során szívesen hangsúlyozta őshonos voltát a Kárpát-medencében, amivel arra mutattak rá, hogy azonos jogú lakosai az országnak. A pesti egyház keretein belül, a német – akiket csak jövevényeknek tartottak – egyháztagokkal folytatott vitában, ha nem is hangsúlyosan, de a magyar nemzeti törekvések konkrét megjelenéséig jellemző lehetett ez az érv a szlovákok oldaláról. Hasonló lehetett a céljuk a magyar nyelvű beadványok tót-magyar eklézsiaként történő aláírásával is. Ez az értelmezés talán túlzottan leegyszerűsítettnek tűnhet, de bizonyosan közelebb áll a valósághoz, mint ha mai fogalmaink szerint magyarnak értenénk az „uherský” megnevezést. Ez a válasz kizárja a szlovák–magyar szövetség tervezésének felvetését, a két felhívás egy figyelemre méltó részlete azonban segítséget nyújt a pest-budai egyházon belüli szlovák–magyar viszony minőségének és változásának rekonstruálásához.

A szlovák gyerekek német nyelvű oktatásának hiányosságai és a szlovák iskola megalapításának, valamint anyagi támogatóinak felsorolása után a felhívás azzal a kéréssel fordul azon hittársakhoz, akik nemcsak a vallásban, hanem a nyelvben is rokonok, hogy támogassák a szlovák iskola ügyét. A támogatással ugyanis három cél megvalósításához járulnak hozzá. Bár a megfogalmazás módja eltérő, az első két cél tekintetében a két verzió lényegileg megegyezik. Egyrészt az oktatási feladatokat ellátó kántor a szlovák istentiszteletek rangját emeli. Emellett az iskola ügye jól szolgál az ifjúság számára, melynek a népes, „a természettől eltávolodott városokban” az egyetlen utat kínálja Isten megtalálásához és tiszteletéhez. A harmadik cél eltérő megfogalmazása azonban egy fontos differenciára utal a szlovák közösségben. A biblikus cseh verzió tartalmi fordításban ezt írja: „...és legvégül az anyanyelv megbecsülése, mely nem egyetlen, de legszebb eszköze annak, hogy a vallásosság a fiatal szívekbe oltódhasson.”²⁷ A magyar változat pedig így fogalmaz: „...végtére megnyeritek a Haza nyelvével igaz hazafiakat is nagyobb számmal, mert a magyar nyelvet más idegen, főképp német nyelv által tanúlni híjába való törekedet, – hogy pedig a Tótság azzal könnyen megegyez, száz meg száz a példa...”²⁸

Úgy gondolom, vitathatatlan, hogy alternatív elképzelések megfogalmazásáról van szó, melyek között a nyelv funkciójának kérdése húzódik választóvonalaként. Ha tekintetbe vesszük a tót-magyar kifejezés felvázolt értelmezését is, az a tény, hogy biblikus cseh nyelvű szövegekben egyetlen esetben sem fordul elő ilyen elnevezés, felfogható lenne akár a magyar–szlovák összefogás elutasításnak is, ami egyértelmű elhatárolódást jelentene a pesti evangélikus szlovák közösség magyar és szlovák orientációjú része között. Ez a gondolatmenet szintén megcáfolja a szlovák és magyar tagok szövetkezési törekvésének feltételezését. Valójában ugyanis nem ideiglenes közeledésről volt szó két nyelvileg elhatárolódott, de egy szervezetbe tartozó közösség között – a tendencia éppen ellenkező irányú volt. A szlovák közösség keretein belül egy különülési folyamat zajlott le. Kollár számtalan esetben megfogalmazta, hogy a szlovák tagok közül sokan a magyarosodás és a németesedés útjára léptek. A szlovák közösségbe tartozó, de a magyar orientációhoz csatlakozó egyháztagok éppen a pesti magyar származású evangélikusok elenyésző száma és szervezetlensége miatt vagy a szlovák irányzat keretein belül igyekeztek érvényesülni, vagy a német egyházhoz csatlakoztak. A második lehetőség jellemzővé válása annak volt köszönhető, hogy Kollár és támogatói szubjektív és rajtuk kívül álló okok miatt nem tettek kísérletet magyar nyelvű istentiszteletet (is) igénylő híveik kielégítésére. Erre egy 1834-ből származó forrás is utal. A német–magyar gyülekezet szemére vetette az uralkodó részéről a vita lezárására kiküldött királyi biztosnak, Radvánszky Antalnak, hogy a pest-budai egyházat több levelében „Tót-Magyar” és német gyülekezetekre osztotta fel, mikor ennek éppen az ellenkezője volt igaz: „Gyülekezetünk eredetétől fogva gondoskodott a’ felől, hogy a nyilvános istentisztelet és egyéb egyházi végezmények a’ Magyar tagok számára nemzeti nyelven tartathassanak és tetethessenek; és mind a’ két eddig általunk beállítatva volt igehirdető tudott magyarúl.²⁹ A Tótoknak tetteleges elválása után is e’ gyülekezettől volt arra gondunk, hogy utolsó egyházi tanítónk hólta után se szakasztassék félbe a’ magyar istentisztelet; mig az alatt a’ Tótok nem tsak semi tekintetbe nem vették tetteleges pap választásokban a’ magyar nyelvet, és semmiképpen sem járultak a’ magyar istentisztelet létesítéséhez és fenntartásához, hanem inkább fel szóval jogszükitésről panaszkodtak, ha egyes tagjai e’ gyülekezetnek a’ kiket ők magokéinak tekintének, magyar nyelvbeni egyházi végezményeket kívántak, és ha ezek a’ magyar-német pap által teljesítettek, mint a’ ki egyedül vala képes, illy kívánatnak megfelelni.”³⁰

Arra, hogy a pesti evangélikus szlovák közösség keretein belül is jelentkező identitásproblémának voltak a szerveződés irányába mutató jelei, melyek Kollár programjával szemben alternatívát jelentettek, maga Kollár is utal egy átírásban fennmaradt levelében. Kollár 1826. december 9-én írt békéltető levelet ellenzékének.³¹ A hét év alatt, mióta Pesten az egyházért, iskoláért, a fiatalság neveléséért, a népéért, a „szlovák nemzetéért” dolgozik, sok mindent elért, de egy dolog nem sikerült, „...az ő szívüket meglágyítani, az egyház iránt a lelkesedés és szeretet tüzét meggyújtani bennük”. Bár nemegyszer hiába fordult hozzájuk ez ügyben, most még egyszer felteszi a kérdést hittársainak: „Minden egyes szlovák tag Pesten zöld és virágzó, mint az ág, csak ők maguk állnak köztünk, mint a száraz gally. Született szlovák létükre miért határolódnak el testvéreiktől?”³²

A hosszabban idézett levél utal egy Kollárénál nyelvi kérdésekben engedékenyebb irányzat jelenlétére és egyben arra is, hogy Kollárnak és követőinek sikerült háttérbe szorítaniuk törekvéseiket. Az 1820-as évek elején tehát nem magyar és szlovák egyháztagok szövetségéről volt szó, hanem a szlovák evangélikus közösségen

belüli magyar orientáció érvényesüléséről. Míg a közeledési törekvések esetén a pest-budai egyházi viszonyok ismeretében ez nehezen elképzelhető, az elkülönülési folyamatban már valóban lehetett Kollárnak kezdeményező szerepe. Ezek után talán nem túl merész az a feltételezés sem, hogy az anyagi alapok és létszámbeli problémák miatt csak nehezen és késve megalakuló magyar eklézsia bázisát jelentős mértékben szlovák származású, elmagyarosodó hívek alkották.³³

A szlovák gyülekezeti tagok egy csoportja tehát alternatívát jelentett a szlovák gyülekezeti tagok asszimilálódása ellen fellépő Kollár-program számára egészen 1828 márciusáig, amikor a generális konvent a szlovák segédlelkészi hivatal ellátásának feltételévé tette a magyar nyelvtudást,³⁴ ami végleg lezárta a korábbi együttműködés visszatérésének időszakát. Kollár több levelében is panaszkodik, hogy a generális konvent határozata szerint a pesti evangélikus egyházban nem szükséges a szláv prédikátor hivatalának fenntartása. Helyette oly módon kell káplánt választani, hogy abban a szlovák tagok mellett a magyarok és a németek is részt vegyenek. Kollár egyrészt hiányos nyelvtudása miatt, másrészt a közös választás rá nézve negatív következményeitől tartva arra készült, hogy végleg el kell hagynia a pesti egyházat.³⁵ Az 1828. március 23-i döntés nem volt előzmények nélküli. A magyar identitású és magyar szimpatizáns egyháztagok a szlovák–német vitában most már egyértelműen a német törekvések mellett foglaltak állást: „...végre előre bocsátván azt, hogy midőn azok, a kiknek embere a kit Tót papnak akarnak nem tsak Magyarul nem tud, hanem a Magyar nyelvnek legnagyobb esküdt ellensége; mi pedig nem tsak több esztendőktől fogva hirdettetjük, de a Fellsőbbség által is, egyszersmind Magyar Eklésziának el esmértettünk;– Magyar Tótoknak, vagy Tót-Magyaroknak merik magokat nevezni. – az a legkeservesebb és kemény fenytékre méltó kigúnyolása a Magyar Nemzetnek; – alázatosan kérjük a Tekintetes kiküldöttséget, méltóztassék hathatós eszközökkel értésékre adni a Tótoknak, hogy mi nem vagyunk fratres Germani – nem Caetus Germanicus, hanem Pest-Budai Ágostai Vallásu Evangelica Eklesia...”³⁶

Rövidesen megjelennek a sajtóra jellemző klisék is a vita irataiban: „És milyen alapon akarják ők a Magyarokat és a németeket adózókká tenni? Előjoguk van, mert hajdan övék volt az egész ország, amit a Magyarok elraboltak, németek pedig bejöttek. Így jussuk van az egész országot visszafoglalni, Tót vérből királyt választani, s kevés idő múlva a Volgától egész a Rhénusig a tótoknak kell uralkodniuk. Ezt akarják ők iskoláikban, ezt csepegetik a gyenge gyermekek sziveikbe, ezzel bátorítják magukat összejöveleikben, ebben erősítetnek meg a prédikáló székéről, erre biztatja őket a Slavy Dcera nevezet alatt kiadatott könyve Kollár Jánosnak; s ebben segítettnek elő a Tót előljárók által. Ez, s nem az ő lelki idvességek a dolognak egész titkos rugója...” Ehhez még hozzátesszük, hogy Kollárt épp az említettek miatt nem akarta az eklézsia.³⁷ Ezek már kétségtelenül az újságok hasábjairól származó nacionalista sztereotípiák, melyek árnyékában semmilyen szlovák magyarhoniság nem élhetett meg. Valójában az asszimiláció és az asszimilációt támogató folyamatok miatt mások a reformkori nemzetiségi viták, mint a megelőző századokban, miattuk nem tartható fenn a paritásos alternatív rendszer.

Az asszimiláció problémája jelentős mértékben meghatározta a vitát és ennek eredményeként Kollár egyházi programját is. A szlovák hívek névjegyzékéből tudható, hogy a gyülekezet szlovák tagjai között sok volt a hajadon és szintén jelentős volt a vegyes házasságban élők száma.³⁸ Az első csoport Kollár értelmezésében veszélyeztetettnek számított, a második már az elnemzetietlenedés útján járt. Mindez hatással volt a szlovák stratégiára is. Erről szól Kollár 1833-as egyházi beszéde,

amely „Hogyan gyarapíthatjuk és gyarapítsuk ezen evangélikus szlovák egyházunkat?” címmel 1833-ban jelent meg Pesten.³⁹ A prédikáció kiadásával az volt Kollár célja, hogy a benne megfogalmazott gondolatok és szabályok mindig a gyülekezet szeme előtt legyenek, a barátok közt terjesszék őket, s az unokáknak és utódoknak is útmutatásul szolgáljanak.

Az egyházi célokat és teendőket felsoroló prédikáció alapján a zárt nyelvi közösség kialakítása fontos elem volt Kollár egyházszervező tevékenységében. Kifelé zártnak kell lenni, erre vonatkozik a tiszta házasságra, a gyerekek nyelvhasználatára vonatkozó intellem. Ugyanezzel van összefüggésben, aki nem követi Kollár helyesnek vélt útját az, függetlenül attól, hogy miért teszi ezt, híveinek és nemzetének elárulója. Kollár ezt a közösség-szervező tevékenységet az anyagi alapok biztosításával igyekezett alátámasztani. Emellett Kollár a szlovák egyház különállásának tárgyi, intézményi kereteit (saját templom, iskola, pecsét)⁴⁰ és mitikus panoptikumát⁴¹ is igyekezett megteremteni. Ideája azonban túlnőtt pesti egyháza határain. Bemutatott egyházi beszédének befejező részében kifejtett gondolata egyértelműen egy országos nemzeti egyház létrejöttének jegyében született. A pesti gyülekezetet ebben a folyamatban modellnek látatja, akikkel szemben a már felsoroltak mellett a következő igényt támasztja: „Mintának és példának kell lennetek nemcsak a hit szempontjából, hanem nyelvünk szempontjából is ebben az országban, nemzetünk minden fia és lánya számára ebben a veszélyes, felfordított időszakban, mikor oly sok egyházban maguk a lelkipásztorok juhaik hitszegő árulójaivá és népünk legdrágább kincseinek, azaz a nyelvnek, nemzetiségnek, ájtatosságnak szégyentelen rablóivá válnak... Ti a haza szívében vagytok, jötevő hatásokot van más országrészekre, egyházakra, különösen azokra, melyekből származtok, ahol soknak közületek még családja, testvérei, rokonai olyanok vannak, akik hasonló dolgokról, a nemzet műveltségéről, a nyelv magasztalásáról, mindkettő védelméről a veszélyek ellen, nem is álmodnak!”⁴²

A pesti evangélikus egyházban lezajlott, a gyülekezetet nyelvi választóvonal mentén megosztó, alapvetően anyagi indíttatású vita során kikristályosodott Kollár program már nem a felvilágosult gondolkodás szellemében megfogant, műkedvelő terv volt, amelyeneket a nemzetiségi irodalmárok, papok, kultúraszervezők, mint a magyar mozgalom alternatíváját, tucatjával készítették szabadidejükben. A nemzetiségi értelmiségieknek valódi modellt jelentő programok önkormányzatisággal rendelkező intézmények kereteiben születtek meg, ahol a munkamegosztás változása és a társadalmi mobilizáció hatására feléledő érdekellettek a napi gyakorlatban jelentkeztek és állították döntés elé a vallási-nyelvi identitásuk megőrzésére törekvő szlovákokat. Kollár és hívei vitája a pesti egyházban ilyen modell volt. A mikrotársadalmi szinten zajló küzdelmek eredménye kijelölte azt a teret, melyben a szlovák mozgalom alternatív, egymással versengő irányzatai mozoghattak. Szűk volt ez a tér, mert az asszimiláló tendenciák elleni agitációban a szlovák nemzeti törekvések védelmi állásokba kényszerültek, noha többségük a liberális eszmék híve volt. A különböző identitások ütközése révén kialakuló konfliktusok feloldhatatlansága zárójelbe tette a régi „tót-magyarhoniságot” alkotó identitáshierarchiát. Kollár vallási alapon álló, nyelvi és kulturális különállást hangsúlyozó alternatívát fogalmazott meg programjában. Nem a megelőző korszak emancipációs törekvéseiről volt már szó, hanem nemzetépítésről, pontosabban a nemzeti egyház kiépítéséről.

Jegyzetek

1. „Ha közelebről megnézzük a nagy alkotók életútját (...) műveik gondolati tartalmát, arra juthatunk, hogy szinte mindannyian magukban vagy kis csoportjukban hordozták, átélték a pluralitást, és legnagyobb részük népek, hitek, rétegek határán, az establishmenten kívül élt és alkotott.” *Hanák Péter*: Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában. In: *Európa vonzásában*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 226.
2. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 159–160.
3. Összefoglaló tanulmány ebben a kérdéskörben: *Jozef Vozár*: Národnostné zápsy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od 16. do polovice 18. storočia. In: *Historický časopis*, 1980/4. 554–577.
4. *Pichler, Tibor*: Národovci a občania: o slovenskom politickom myslení v 19. storočí. Bratislava 1998. 120.
5. *Cselovszky Ferenc*: Kollár János eszmei hagyatéka. In: *Lelkipásztor*, 1978/6. 351–356. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 147–162. *Sziklay László*: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. Tanulmányok a csehszlovák–magyar kapcsolatok történetéből. Különnyomat. Bp. 1965.; *Podhradský György*: Kollár János és a budapesti Egyetemi Könyvtár kapcsolatai. In: *Magyar Könyvszemle*, 1978/6. 39–45.
6. *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kázně a řeči. I. Pešť, 1831. Předmluva, III.
7. Soltész Jánosról *Ján Kollár*: Pohřebni početnosť, urozenému někdy P. Šoltisowi, tabulárnjmu advokatowi, we 41 roku, leta 1828 dne 17. Žáří zemřelému. In: *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kázně a řeči. I. Pešť, 1831. 577–588. *Fried István*: Príspevok k poznaniu Jána Kollára a jeho pešťbudinských spolupracovníkov. 28.o. Biografické štúdie II. Martin, 1971. 25–41.
8. A szlovák gyülekezet levéltárának anyaga jelenleg nincs meg. Említést tesz róla: 1) A Budapesti Rákóczi úti evang. gyűl. Közgyűlési és presbitériumi jegyzőkönyv. 1836 jún. 1.-től 1847. júl. 17-ig. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Fondjegyzékben nem szerepel. 2) Památka bobrodincův cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahující Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845.
9. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 150.
10. Például: *Chronologica Series Actorum et Datorum in Processu Ecclesiae Pestanae*. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1825./ 134. *Fried István* ezt a forrást nem említi.
11. *Fried István*: Ján Kollár magyar környezetben. In: *Régió*, 1990/3. 150.
12. Kollár saját kezű feljegyzése szerint 1826-ban 1316 szlovák, 1393 német mellett mindössze 99 magyar evangélikus járult úrvacsorához. Az állandó tagok száma, a németeket kivéve, jóval kevesebb volt. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. doboz.
13. *Žilák, Ondrej*: Po stopách Jána Kollára. In: *Evanjelický posol*, 1971. 125.
14. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. november 28. A Helytartótanács deputációjának.
15. „Pozsonyban a fogadóban hagytam a holmimat; tiszta ruhát vettem, így mentem Lúdvit Štúrhoz, és ott üdvözöltük egymást segítőivel, Nosákkal és Kučerával. Aztán elmentem Schwaiger és Wigand könyvkereskedőkhöz, Palkovič professzorhoz és gróf Zay Károlyhoz, az evangélikus egyház általános felügyelőjéhez. Mindannyian barátságosan üdvözöltek és fogadtak. Gróf Zay Károly háromnegyed órán keresztül németül, és egy egész negyed órát szlovákul beszélgetett velem és úgy nyilatkozott, hogy minden gyermeke beszél szlovákul. *Gašpar Fejérpataky-Belopotocký*: Vlastný životopis. Bratislava 1975. 106–107.
16. 1839-ben Thaisz például egy konventen Kollárra támadt, mert a szlovák kántor személye mindig cserélődik. Kollár tiltakozott a felvetés ellen. Aki őt nemzeti érzésében megsérti, a szlovákokat koszos nemzetnek neveze, azt nem tűri tovább. *Blaho, Pavel*: Ján Kollár v Pešti. In: *Ján Kollár, 1793–1852*. Sborník. Red.: František Pastmak. Český Akademický Spolek ve vídni. 1893. 30–48.; Thaisz András a pest-budai gyülekezet jegyzője volt 1834-ben, majd a presbitérium magyar részről delegált hatfős választmányának tagja. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 72. Restaurált iratok.
17. *Thaisz, András*: Jelentés a Tudományos Gyűjtemények 1826-dik esztendei folytatásáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX/1825. 123–124.
18. Sláwy dcéra. Báseň lyricko-epická w pěti zpěwích od Jána Kollára s přdawkem básní drobnějších. Wydání obnovené a rozmnožené. We Wídni. Tiskem P. P. Mechitharistů. 1852. Dodatek (z r. 1845–1851). Mezi zn. 574–575.

19. Slawnost Swatodussnj s památku poswęcenj chrámu (1824). 198–199. In: *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kážně a feči. I. Pešť, 1831. 184–200.
20. 1820dik Esztdő Bóldog Asszony Hava 6dik napján a 'Pesti Evangélista Ágostai Vallást követő Tót-Magyar Eklesia részeseül közönséges gyülekezet tartatván; jelen woltanak a többiek között nevezetesen; [kitöltetlen, M. L.]melly alkalmatossággal e' következendők köztanácskozásba wétettek és határozattak. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye.
21. Slawnemu Conventu Ausspurskeho wiznány Ewangelickej Budjnsko-Pesstanskej Cyrkwy zpolu zhromaždenemu. Predgmenowanej Budjnsko-Pesstanskej Cyrkwy Ewangelickej Slowensky zpolu Vdowe swú zádost w ssesty Punktach obsahugjcy Wigewugu. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. számozott. 1817–28. 4. Dátum nem derül ki, Dohnány neve szerepel rajta. A Soltész-iratgyűjteményben, a 104-es számozatlan dobozban további két változat található. Az egyik verzió biblikus cseh nyelvű fogalmazvány, a másik változat átirás, hasábban biblikus cseh nyelven és latinul.
22. Uo. „... w druhich Slowenskych celeg kragne nassy Vherskeg...” más helyen „...w gjnich Wsseckych homych Slowenskych Cyrkwach...” (minden más felső szlovák egyházban).
23. Uo. „...aby totyžto Djtky nasse negen w Liternim Vmeny praweho Náboženstwj známoty a bazny Boży, ale y w rečy Vherskeg a Nemeckeg prospech wčinity mohly.” A szlovák egyháztagok igénye a haza nyelveinek ismeretére összhangban volt Kollár nézeteivel. Kollár ugyan gyakran és indulatosan vetette a szlovákok szemére, hogy szégyellik a nyelvüket, de ezzel nem tagadta a nyelvismeret praktikus és hasznos voltát: „Tanuljunk idegennyelveket is, különösen a hazánkban uralkodó szükséges nyelveket, de ne feledkezzünk meg arról, amit az Úr adott nekünk életutunkra. Az idegennyelvek arra jók, hogy az emberekkel érintkezni, eladni, vásárolni tudjunk ál-tala.” Slawnost Swatodussnj s památku poswęcenj chrámu (1824). *Kollár, Ján*: Nedělnj, swatečné i přiležitostné kážně a feči. I. Pešť, 1831. 198.
24. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. számozott. 1787–1821. 5. A javításokból és a hitelesítés hiányából következik, hogy piszkozat volt.
25. Uo. 1820 ból assz 6. Neveknék hely kihagyva, de nincs kitöltve. Későbbi forrás alapján Dunajszky és Dohnány volt a két megválasztott képviselő.
26. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1822–23. 5. és 6.
27. Uo. 6. „...a naposedly wážnost reči matefínské, která gestli ne gedíný aspon neywybornegssj prostředkegst se náboženstwj do mladých srdců neysnadnegí a neysstastnegi wstjipiti múže.”
28. Uo. 5.
29. Molnár Jánosról (1787–1819) és Kachlbrenner Józsefről (1819–1834) van szó.
30. Nagyságos és Királyi Tanácsnok és Biztos Úr! Pesten. Kis-Asszony hava 28^{án} 834. Alázatos szolgálói a' Buda-Pesti evang. Magyar-Német Gyülekezet. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 72. Restaurált iratok.
31. Átirásban, csatolva a németek 1827-es beadványához N. 2 szám alatt. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. „Egyházunk felvirágzásáért kö-zösen és személyesen dolgozni miért nem akarnak? emlékezzenek arra, hogy ahol isteni és egyházi dolgokról van szó, ott az embernek más világi dolgokat és földi hasznót keresni nem kell, ott a kereszténynek istenen kívül szolgálnia senkit nem kell, sem feleséget, sem szomszédot, sem üzlete, ipara hasznát. Az igazságos dologért kiálló embert isten nem hagyja el. Fél, hogy egyházhoz való rajongása miatt kenyerét elveszti. Egyházunk megígéri neki a gondoskodást a szükség és hiány idején. Ezért még egyszer kérem őket, hogy szálljanak magukba.”
32. Bizonyos fenntartások éltek bennem, hogy itt valóban a szlovák gyülekezeten belüli ellentétéről van-e szó. Az utóirat szerintem eloszlatja a kételyeket: „Holnap konventünk lesz a szlovák iskolánkban. Invitálom önöket először hozzám 8-ra, és onnan együtt megyünk a konventünkre.”
33. Az uralkodói döntés értelmében a pesti evangélikus egyház 1833 márciusától német, szlovák és magyar gyülekezetre oszlott. 1834-ben jött létre az a szerződés, amely biztosította a gyakorlati megvalósítást. Magyar lelkész viszont csak 1837-ben hívtak meg Székács József személyében.
34. Kollár türethetően tudott magyarul. Az ezt bizonyító számtalan forrás közül csak egyet említek, ami alig ismert a szakirodalomban és kuriózumnak tekinthető. Az 1834-es egyesülési szerződés értelmében a lelkészek felváltva vezették a gyülekezet anyakönyvét. Amikor éppen más lelkészen volt a sor, magán anyakönyvet vezettek az általuk pasztorált kultusz kereszteléseiről, esketéseiről, temetéseiről. Ezt a magán anyakönyvet Kollár rövid ideig németül, majd 1847-ig magyarul vezette. Az egyházi szolgálat ellátását gyakran Kollár János aláírással igazolta. EOL. Pesti Egyház Levéltára. 97.
35. Ján Kollár levele Jozef Jungmannak, 1828. április 12. In: *Jozef Ambruš*: Listy Jána Kollára. I. 1816–1839. Matica slovenská. 1991.

36. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. július 25. Pest v.megyének, a Tettes kiküldöttségnek. Az eklézsia kinyilatkoztatása. Magyar nyelvű.
37. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 104. 1827. november 28. A német tagok felelete a Helytartótanács deputációjának.
38. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye. 106. 1822–23. 1823. 12/a.
39. Gako my tuto naši evangelicko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při výročnj památce poswěcenj chrámu ewangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téže cirkwe.
40. 1825. december 26-án, Kollár meghívólevelén használtak először saját pecsétet. EOL. Pesti Szlovák Egyház. Soltész János iratgyűjteménye.
41. Památka bobrodincůw cirkwe ewang. slowenské a. w. w Pešti obsahující Řeči, Werše a životopisi. W Pešti, 1845.
42. Gako my tuto naši evangelicko-slowenskau Cjrkew rozmnožowati můžeme a máme? Kázeň při výročnj památce poswěcenj chrámu ewangelického pešťanského w druhau slawnost letnic roku 1833, od Jána Kollára kazatele téže cirkwe. 16.